

הרב ישראל דנדרוביץ

מח"ס 'הנחמדים מזהב', ערך

צדקה להורים או צדקה לבנים – מה קודם?

חידושו של רבינו סעדיה גאון הקובע כי ראוי להקדים את פרנסת ההורים לפני פרנסת הבנים נבדק במאמר זה מכל כיוון בהיבט המעשי: באיזה גילאי בנים מדובר? מבחינה הלכתית: האם הפוסקים מסכימים עימו? ובזוית הלמדנית: עיון מקיף בראיות מרתקות שהובאו לדברי רס"ג האומנם 'כן חושבים הטפשים' או שמא גם החכמים סבורים שלא כדעת רס"ג?

במה דברים אמורים

לנוכח הטרגדיות האנושיות הקשות, תוצאת המשבר הכלכלי הכבד התוקף את העולם בימינו רח"ל, מסוגלת להתעורר שאלה: מה יעשה אדם שהן הוריו והן בניו נמצאים במצוקה קשה, ואין בידו לתמוך כי אם באחד מהם. ועתה נפשו בשאלתו, למי עליו לתת את זכות הקדימה בקבלת תמיכתו ומי הוא זה אשר יקבל ממנו את כספי הצדקה: הוריו או ילדיו?

הקושי המיוחד שיש בבעיה זו הוא בתחום הרגשי: האדם נקרע בין היותו בן להוריו לבין היותו אב לבניו. מצד אחד מוטבע בנפש כל בן אנוש לדאוג לצאצאיו במסירות ולתת להם את כל צרכיהם; מצד שני, מושרש אצל האדם חובת הכרת הטוב לאביו מולידו שהביאו לחיי העולם הזה ומסר את עצמו לגדלו.

בדילמה שכזאת חשוב שבעתיים לדעת את ההלכה הצרופה והברורה כיצד יש לאדם להתנהג בעומדו בפרשת דרכים שכזאת, כי אז מקבל האדם את כוחה של התורה ובאמצעותה יכול הוא להתגבר על הרגשות המנוגדים וההפכיים המתרוצצים בקרבו.

מתברר שרבינו סעדיה גאון כבר התייחס לעניין זה, ודבריו הובאו בספר הטור. אלא שלא ברור האם דעתו מוסכמת היא להלכה אצל רבותינו הפוסקים. גם מצאנו כי הקדמונים משתיתים ומעגנים את שיטתו של רס"ג בראיה מעניינת אותה הם מביאים מפסוק ערוך ומפורש, ואף בזה יש לדון ולעיין הרבה האם צדקו דבריהם בראיה זו.

במאמר שלפנינו נלבן את שיטות הפוסקים בעניין זה ונגיע למסקנה כי אין תשובה אחידה. ההכרעה על זכות הקדימה תלויה ועומדת בגילאי הבנים, יש מהם שבוודאי קודמים לאב ויש מהם שכפי הנראה שנויים במחלוקת מי קודם למי.

רס"ג והבית יוסף

את סדר העדיפויות כדרך ישרה אשר יבור לו האדם במתן הצדקה כותב רבינו סעדיה גאון, ורבינו הטור הכניסו אל ספרו (יו"ד סי' רנא):

"כתב ה"ר סעדיה: חייב אדם להקדים פרנסתו לכל אדם. ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו שנאמר 'וחי אחיך עמך' – חייך קודמין לחיי אחיך, וכן אמרה הצרפית לאליהו (מלכים א' יז יב) 'ועשיתןהו' לי ולבני' – תחילה לי ואחר כך לבני. והודה לה אליהו ואמר לה (שם פסוק יג) 'לך ולבנך תעשה באחרונה'. ואחר שיפרנס

נפשו יקדים פרנסת אביו ואמו לפרנסת בניו ואחר כך פרנסת בניו".
(וממקור זה הוא שהועתקו דברי רבינו סעדיה גאון אל תוך הליקוטים שבסוף ספרו הגדול 'ספר הירושות' ברלין תרנ"ז, עמוד 167 אות קטו).

והנה מרן הבית יוסף ב'בדק הבית' כתב על דברים אלו של רבינו סעדיה גאון: "יש לי על דברי ה"ר סעדיה גמגומי דברים!". אלא שסתם הבית יוסף ולא פירש על מה ממכלול דברי רבינו סעדיה גאון הוא שיש לו את אותם 'גמגומי דברים': האם על כל סדר הקדימה שמנה רס"ג או שמא רק על חוליה אחת מתוך כל אותו סדר, ואף בזה לא נדע על איזה חוליה מהם הוא שחולק; ויתירה על זאת, הבית יוסף גם לא פירש מה הם אותם 'גמגומי דברים' ומהיכי תיתי לפקפק בדברי רבינו סעדיה גאון.

השמטת דברי רס"ג

אלא שלמרות העמימות המצויה בדברי הבית יוסף ב'בדק הבית', עדיין יכולים אנו לדעת את דעתו בעניין זה אם נלמד את הסתום מן המפורש. כי הנה הבית יוסף בשולחנו הערוך (יו"ד סי' רנא ס"ג) לעת אשר סידר את הלכות הקדימה בצדקה, השמיט לחלוטין את דברי רס"ג על כל הפרטים שבדבריו, ורק הרמ"א הוא אשר פרס את המפה והעתיק את סדר קדימה זה של רס"ג:

"פרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו. ואחר כך יקדים פרנסת אביו ואמו, אם הם עניים, והם קודמים לפרנסת בניו. ואחר כך בניו".

השמטה מוחלטת זו מלמדת אותנו לכאורה שאין 'גמגומי הדברים' של הבית יוסף אמורים רק כלפי פרטים מסוימים מתוך הסדר הכולל, אלא הם מקיפים את כל דברי רס"ג, מתחילתו ועד סופו, כשדעתו ההלכתית של הבית יוסף היא לחלוק על רס"ג, באופן כולל ומוחלט, על כל הפרטים שבסדר העדיפויות אותו מנה.

אולם יש כאלה, וכמו שנביא בהמשך דברינו, שאין הם רואים את גמגומיו של הבית יוסף נאמרים בצורה נחרצת על כל דברי רס"ג, כי אם על פרטים מסויימים מדבריו, ולדבריהם אכן יקשה, מפני מה השמיט הבית יוסף את החלקים האחרים בדברי רס"ג אם הוא מסכים עמם.

השמטה - לחצאין

אגב, אם במשמעות ההלכתית של השמטת דברי רס"ג עסקינן – ראוי לציין שרבינו הרדב"ז בהלכות מתנות עניים (פ"ז הי"ג) שכל את ידיו והביא את דברי הרס"ג לחצאין: "כתב רבינו סעדיה: חייב אדם להקדים פרנסתו שנאמר 'זחי אחיך עמך' – חייך קודמין לחיי אחיך". הוא מזכיר את קדימת האדם לפרנסתו שלו ואין הוא מזכיר כלום מהמשך דבריו כלפי פרנסת האב שקודמת לפרנסת הבנים.

נראה איפוא שהרדב"ז הסכים בדעתו עם רס"ג רק כלפי חלק זה שבדבריו – שפרנסתו האישית של האדם קודמת מדין חייך קודמין, אולם אין הוא מסכים עם מכלול סדר הקדימה שנתן רס"ג לפיו יש להקדים את פרנסת האב לפרנסת הבנים; וכאמור, הבית יוסף שהשמיט את כל דברי רס"ג, סבור לכאורה לחלוק עם רס"ג על כל ההלכות שהזכיר.

העמימות שבדברי רס"ג

ברם, האמת היא שגם רס"ג עצמו לא פירש כל צרכו את כוונת דבריו במה שחידש ואמר שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים – באיזה בנים מדובר? האם בפרנסת הבנים קטני-קטנים, שהם מתחת לגיל שש שנים, שחיוב מזונותיהם על האב הוא חובה גמורה כדוגמת חיובו במזונות אשתו; או שהכוונה היא לפרנסת הבנים הקטנים, שהם מגיל שש שנים עד שיגדלו להיות בני י"ג שנים, שחיוב מזונותיהם על האב הוא תקנת חכמים אותה התקינו באושא; או שהכוונה היא לפרנסת הבנים הגדולים יותר מי"ג שנים, שכל חיובם אינו אלא מתורת צדקה.

לא ברור איפוא האם דעת רס"ג היא שפרנסת האב שדינה בא בתורת צדקה קודמת רק את הבנים הגדולים שחיובם גם הוא מתורת צדקה, או שמא פרנסת האב קודמת גם את הבנים שחיובם מתקנת אושא, ואולי אפילו את הבנים הקטני-קטנים שחיובם הוא כחובת מזונות אשתו? רס"ג סתם את דבריו ולא פירש האם תמיד פרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים, או שמא יש להבחין בין הגילאים השונים של הבנים, שפעמים האב קודם להם ופעמים הם קודמים לאב.

וייתכן מאוד שפרשנותו של הבית יוסף לשיטתו של רס"ג עד כמה קודמת פרנסת האב לפרנסת הבנים היא זו שהביאה אותו ל'גמגומי דברים' שהיו לו עליו, בעוד שייתכן שגם רס"ג עצמו לא התכוון עד כדי כך.

או במילים אחרות: אפשר שהבית יוסף תפס משמעות קיצונית בהבנת דברי רס"ג, כמו למשל אם נאמר שהבית יוסף הבין בדבריו שפרנסת האב קודמת אפילו לבנים קטני-קטנים, ולכן הוא גמגם בדבריו, בעוד שהאמת היא כי באופן כזה גם רס"ג מודה כי פרנסת הקטני-קטנים קודמת לאב, וכל דבריו לא נאמרו אלא בבנים גדולים, ובזה גם הבית יוסף יודה לו. ולא אתנו יודע עד מה.

דעת בעל 'ערוך השולחן'

בבואי לתור ולחפש אחר העוסקים בדילמה זו נוכחתי לדעת שהפוסקים כמעט ולא נדרשו לדברי רס"ג ולגמגומיו של הבית יוסף. אך זאת אשר מצאתי, את בעל 'ערוך השולחן' (יו"ד סי' רמח ס"א) הכותב ש'ברור הוא' הדבר שגמגומיו של הבית יוסף על דברי רס"ג לא באו כי אם כלפי מה שפסק שאין חיוב על האדם ליתן צדקה עד שיהיה לו כדי פרנסתו, אשר על דין זה גמגם הבית יוסף מכוח מה שאמרו חז"ל במסכת גיטין (ו ב): "אמר מר זוטרא: אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה".

הוי אומר: דעת בעל 'ערוך השולחן' היא שכל מה שלא הסכים הבית יוסף עם דברי רס"ג הוא רק לענין פרט זה של חיוב עני ליתן צדקה, אולם בסדר הקדימה בו קבע כי פרנסת האב קודמת לבנים – אף הבית יוסף מודה לרס"ג.

אפס כי אם כך, הרי שכבר הערנו לנכון, מפני מה אכן השמיט הבית יוסף את סדר קדימה זה בעת עריכתו את השולחן. לכאורה, השמטה זו מלמדת אותנו כי גם על סדר קדימה זה הרי הוא חלוק ועומד.

דעת חכמי זמנינו

מאידך גיסא ראיתי לאחד מחכמי זמנינו, הג"ר שמואל ברוך ורנר ז"ל במאמרו 'דין קדימה במזונות הורים ובנים' (בתוך מאסף 'התורה והמדינה' כרך ז-ח, עמוד קלב) שלא הזכיר את דעת בעל ערוך השולחן ולדעתו לא באו גמגומיו של הבית יוסף כי אם כלפי דין הקדימה של האב לבנים.

הרב ורנר סבור כי רס"ג בסותמו את דבריו התכוון לקבוע שבכל מקרה חייב אדם להקדים את פרנסת האב לפרנסת בניו, ללא חילוק והבדל באיזה גיל הם בניו. ועל זה הוא שגמגם הבית יוסף, מחמת שסבור היה שחובת פרנסת הבנים הקטנים שהוא חובה על האב קודמת לחיובו במצות הצדקה ליתן לאביו.

והרחיב שם מאוד לישא וליתן בפרשנותו זו, המתבססת על פסק הרמב"ם בהלכות אישות (פי"ב הי"ד): **"כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים"** – שממנה עולה בוודאות שפרנסת בניו הקטנים ביותר היא חובה עליו, ופשיטא שחובה זו קודמת לצדקה.

ועוד הוסיף והראה לדברי רבינו ירוחם (מישרים נתיב כג ח"ה): **"ומכל זה נראה שאחר שהם גדולים אין כופין אותו אלא כפי שיכפו אותו על שאר קרוביו העניים או על שאר עניי העיר"**, שמשמע מדבריו שכל עוד שעדיין לא הגדילו הבנים, הרי שחוב פרנסתם שהוא מתקנת אושא קודם לכל ענייני הצדקה אפילו של קרוביו ובכללם גם אביו.

אלא שעורך המאסף הנזכר, הרב ישראלי ז"ל, בהערתו על אתר, לא הוה ניחא דעתיה לומר שהבית יוסף הבין בדברי רס"ג שכוונתו על הבנים הקטנים, כי פשיטא שפרנסתם שהוא חובה על האב קודמת למתן צדקה, ותמוה יהיה לומר שהרס"ג לא סבר כך. ולכן פירש שגמגומיו של הבית יוסף לא באו כי אם על תחילת דברי רס"ג, לגבי חובת העני בצדקה, עיין שם. ולא ידע כי כבר קדמו בזה בעל 'ערוך השולחן'.

מחלוקתן בבנים קטנים - וכמשמעות תקנת אושא

ודומני שאם כי אכן צודק הרב ישראלי שאין מסתבר לומר שדעת רס"ג גם באה על בנים קטני-קטנים מגיל שש שנים, ובוודאי אף רס"ג יודה שפרנסת בנים קטני-קטנים קודמת לפרנסת האב. אולם על הבנים הקטנים – בני שש שנים ומעלה – שפרנסתם מדין תקנת אושא, עדיין יש לומר מקום לומר שנחלקו רס"ג והבית יוסף כלפיהם: לרס"ג פרנסת האב קודמת להם, ולבית יוסף פרנסתם קודמת.

והנראה לחדש ולומר ששורש מחלוקת הרס"ג והבית יוסף נעוצה במה שיש להתבונן בגדר תקנת חכמים באושא היאך הייתה: האם חכמים המשיכו את החובה הקיימת מאז היותם קטני-קטנים והאריכוה גם לזמן בו הם קטנים. או שמא מדין צדקה תקיפה הוא שבאו עליו, שהקדימו את דין הצדקה וחזקוהו יותר מכל צדקה.

כך שאם אכן מדובר בהמשכת החובה – הרי שכשם שבהיותם קטני-קטנים הם קודמים לאב, כך נותרת חובה זו גם בהיותם קטנים, וזו היא דעתו של הבית יוסף. אולם אם אין מדובר אלא בצדקה תקיפה – סובר רס"ג שהאב קרוב יותר לאדם מאשר בניו הקטנים, ולפיכך יש להקדים את פרנסת האב לבניו הקטנים.

מחלוקתן בבנים גדולים – ובתוקף קירבת האב והבן

אולם ניתן להציע ביאור נוסף במחלוקתם של רס"ג והבית יוסף ולומר שבבנים קטנים כמו בקטני-קטנים הכל יודו שהבנים קודמים לאב. לא נחלקו איפוא אלא בבנים הגדולים אם הם קודמים לאב או לא, ושורש המחלוקת יהיה מצוי בשאלה העקרונית: למי אכן אדם קרוב יותר – לאביו או לבנו.

כי הנה ברור שזכות הקדימה במתן צדקה נתונה לקרובים, וככל שהעני קרוב יותר לנותן הצדקה הרי הוא קודם בזכותו לקבל את הצדקה. מה שמעורר את השאלה: למי קרוב אדם יותר, לאביו או לבנו, ובעקבות זאת גם תבוא השאלה ההלכתית: למי אדם יהיה צריך לתת את כספי הצדקה שלו, לאביו או לבנו.

ייתכן שרס"ג סבור שהקרבה של אדם לאביו היא חזקה יותר מקרבתו לבנו, ולכן הוא הכריע שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים, אולם הבית יוסף סבור שקרבת האב לבנו היא יותר חזקה מקרבתו לאביו, ולכן פרנסת הבנים קודמת לפרנסת האב.

האב והבן - מי קרוב יותר?

והנה לא מצאתי עדיין מי שידון להדיא בשאלה מחודשת זו, איזו קירבה חזקה יותר, קירבת הבן לאביו או קירבת האב לבן, ויש להעלות בזה סברות לכאן ולכאן. אך כדמות ראייה לכך אפשר להביא ממה שאמרו במסכת סנהדרין (עב ב) שאם בא האב במחותרת על בנו, אסור לו לבן להרוג את האב, ואין בזה משום 'הבא להרגך השכם להורגו', שכן אף אם יקום הבן להציל את ממונו לא יהרגהו אביו, כי בוודאי רחמי האב על בנו. אולם להיפך, אם בא הבן במחותרת על האב, אין רחמי הבן על האב ודינו ככל בא במחותרת.

הרי נראה מפורש שהקרבה של האב לבן היא מהותית וחזקה יותר מהקרבה של הבן לאביו, וזה לכאורה סיעתא לדעת הבית יוסף.

ובעניין זה מראה מקום אני למאמרי 'בוכה האב – בוכים הבנים' (בתוך מאסף 'הפעמוץ', צלצול שלישי, ניו יורק תשרי תשע"ב, עמודים 67-59) בו הארכתי לדון בפתגם הנפוץ 'אב אחד מפרנס עשרה בניו באהבה וברצון, ועשרה בנים לא מפרנסים באהבה וברצון אב אחד שלהם' ובכל הקשור לכך במקורות חז"ל, כשהמסקנה היא כאמור שקירבת האב לבן היא הקירבה החזקה יותר.

מחלוקתן בבנים גדולים – ובסברה אחרת

עוד היה נראה לומר שלעולם גם רס"ג וגם הבית יוסף מודים שקירבת האב לבנים היא יותר חזקה מקירבת הבן לאביו, ולכן באמת סבר הבית יוסף שיש להקדים את פרנסת הבנים לפני פרנסת האב. אולם רס"ג בנה את חידושו עם יסוד אחר, והוא, שהחובה להקדים את פרנסת האב מצוי בדין מצות כיבוד אב ואם, שכוח מצוות הכיבוד הוא הפועל להקדמת מצוות פרנסת האב.

ומצאתי ראייה ניצחת לכך שאכן יסוד חובת הקדמת האב הוא תולדה של מצות כיבוד אב. שהן הן הדברים אשר כתב אחד מרבותינו הראשונים, הלוא הוא רבינו בחיי ב"ר אשר, שדעתו נראית כדעת רס"ג שחובת פרנסת האב היא מצויה בדרגה גבוהה יותר מפרנסת הבנים, ורבינו

בחיי אכן מנמק את הסיבה לעדיפות זו בכך שבפרנסת האב יש את מצות כיבוד אב.

וכך כתב בפירושו על התורה (בראשית מז כח):

”עניין הצדקה הוא שיתן אדם משלו למי שצריך. והנה היא מדריגות רבות, יש צדקה שיתן אדם... למעלה ממנה: שיפרנס את בניו... למעלה ממנו: שהוא מפרנס אביו ואמו שהוא מקיים מצות כבוד אב ואם והיא צדקה גדולה שאין לך למעלה ממנה”.

לא כתב רבינו בחיי שהעדיפות לפרנסת האב היא בכך שהוא קרוב יותר לאדם הנותן, אלא הדגיש שבצדקה זו הוא מקיים גם את מצות כיבוד אב. ונראה מאוד לומר שזה אכן גם היה טעמו של רס"ג: עדיפות פרנסת האב היא משום המצוה המצויה בה.

לעומת זאת, הבית יוסף שחלק על רס"ג סבר שהמתחם הקובע בסדר הקדימה בצדקה הוא אך ורק דרגת הקירבה, ולכן הגם שבפרנסת האב יש גם מצוה, מכל מקום הבנים הקרובים יותר אל הנותן הם שמחזיקים את זכות הקדימה.

מסקנת השיטות בניאור המחלוקת

נמצא איפוא שיש להסביר את מחלוקת רס"ג והבית יוסף בכמה וכמה אופנים. לדעת בעל 'ערוך השולחן': לא נחלקו רס"ג והבית יוסף כי אם בחיובו של עני ליתן צדקה, מה שאומר שכלפי סדר הקדימה גם הבית יוסף מודה לרס"ג שפרנסת האב קודמת. לדעת רש"ב וורנר: לא נחלק הבית יוסף כי אם לגבי בנים קטני-קטנים וקטנים, שבוזה סבר רס"ג להקדים את פרנסת האב ונחלק עליו הבית יוסף כשדעתו היא להקדים את פרנסת הבנים שהיא חובה עליו; אולם בבנים גדולים צדקו דברי רס"ג שפרנסת האב קודמת.

ואני בעניי הערתי שיתכן לומר שבקטני-קטנים גם רס"ג מודה שפרנסת הבנים קודמת, וכל מחלוקתם לא הייתה אלא בבנים קטנים, וכאמור בבנים גדולים מודה הבית יוסף שפרנסת האב קודמת.

עוד העלינו אפשרות לומר שבבנים קטנים וקטני-קטנים כולי עלמא מודים שפרנסת הבנים קודמת, וכל מחלוקת רס"ג והבית יוסף לא הייתה אלא בבנים גדולים, שהבית יוסף סבר שפרנסת הבנים קודמת כי הם קרובים לאדם יותר מאביו, ואילו רס"ג סבר שפרנסת האב קודמת, אם מפני שהאב קרוב יותר ואם מפני שאצל האב יש את מצוות כבוד אב.

כך שלנוכח האפשרויות השונות שעלו כאן בניאור מחלוקתם של רס"ג והבית יוסף יש מקום לחדש ולומר שאליבא דאמת אין כאן כל מחלוקת בין רס"ג לבית יוסף. כי יכולים אנו לומר למשל שרס"ג לא סבר שהאב קודם לבנים כי אם בבנים גדולים, ואילו הבית יוסף לא סבר שהבנים קודמים לאב כי אם בבנים קטנים.

ולפי גישה זו נמצא שדברי הרס"ג העמומים והסתומים הם שהביאו את הבית יוסף לגמגם בדבריו, אולם אליבא דהלכתא נאמנו דברי שניהם כי כל אחד מהם דיבר במציאות אחרת, מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי.

מנא הני מילי

לאחר שנתבררו כאן הדק היטב כל האופנים השונים בהם ניתן להסביר את דברי רס"ג והבית יוסף, נשים את פעמינו לעיין בהוכחות ובראיות אותם ניתן להביא בהקשר לשאלה

הלכתית זו של מתן זכות הקדימה בצדקה, לפרנסת אביו או לפרנסת בניו. והנה עינינו הרואות שאת הדין הראשון אותו קובע רס"ג, בדבר פטור העני מליתן צדקה, הרי הוא מעגן ומשתית זאת בתוך דברי הפסוקים, מהם אכן עולה במפורש כי חייך קודמין, ולפיכך יש על האדם להקדים את פרנסתו לפני פרנסת אחרים, וכל עוד שאין בידו של האדם די פרנסתו לעצמו אין הוא חייב ליתן צדקה לאחרים. ברם את הדין השני לפיו יש על האדם להקדים את פרנסת אביו ואמו לפני פרנסת בניו – על זה לא הביא רס"ג כל הסבר, ובוודאי שלא הביא איזה הוכחה או ראיה לכך.

כאמור לעיל כבר הצענו שני הסברים שיכולים להיאמר בדבריו: אם מפני שהקירבה לאב היא חזקה יותר ואם מפני שיש כאן מצות כיבוד אב. אולם עתה נפנה לעיין בראיה מפתיעה שהביאו רבותינו לדברי רס"ג, ונדון בה בהתאם למה שביררנו את דבריו.

גם אתה גם טפנו!

רבינו הסמ"ע, ב'פרישה' על אתר, הניף את ידו והביא לדברי רס"ג ראיה מעניינת מפסוק ערוך שנאמר (בראשית מג ח): **"וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל יִשְׂרָאֵל אָבִיו שְׁלַח הַנֶּעֱר אֹתִי וְנִקְמָה וְנִלְכָה וְנַחֲיָה וְלֹא נָמוּת גַּם אֲנַחְנוּ גַּם אַתָּה גַּם טַפְנוּ"**. הרי אנחנו למדים, טוען הסמ"ע, שסדר הקדימה למתן הפרנסה והכלכלה הוא כמפורט בפסוק: מקודם יש על האדם לדאוג לעצמו, לאחר מכן לאביו, ורק באחרונה לבניו – מפורש יוצא כשיטת רס"ג שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים.

גם בן דורו, רבי שלמה אפרים איש לונטשיץ, מוציא את דין זה מתוך הפסוק הנזכר, ואלו הם דבריו האמורים בתוך פירושו הנפוץ על התורה 'כלי יקר' (שם):

"ובדרך פשוטו אמר 'גם אנחנו' כי חיי האדם קודמים לחיי אביו וחיי אביו קודמים לחיי הטף, על כן סדרם על זה האופן 'גם אנחנו גם אתה גם טפנו'."

וכבר זכו בראיה זו חכמים שפעלו שנים רבות לפניו. כך מצאתי אצל תלמידו של בעל תרומת הדשן ומגדולי חכמי אשכנז – רבינו יוחנן לוריא, הכותב על פסוק זה בספרו 'משיבת נפש' (מכון ירושלים תשנ"ג, פרשת מקץ):

"הקדים חייהם לחיי אביהם וחיי אביהן לחיי בניו, כי הדין נותן שחייב לפרנס את אביו ושיהיו בניו מחזרים על הפתחים, שאביו חייב לפרנסו מן התורה ובניו אינו אלא מדברי סופרים או ממשועבדות כתובה. ולא כמו כן חושבים הטפשים כי אם היפך הכוונה, ומזלזלים בפרנסת אב ואם והניחו יתרם לעולליהם וחושבים שפרנסת בניהם יותר ראוי להם. וכן תמצא (באו"ח) [ביותר דעה] במצות ליתן צדקה, והבן כי טוב הוא."

וכן כתב תלמידו של המהרש"ל, רבי משה מת, בספרו 'מטה משה' (קראקא שנ"א, חלק ב – במעלות הצדקה, פ"ג):

"ואחר פרנסת אביו ואמו יפרנס בניו, וכן אמרו בני יעקב לאביהם 'ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפנו' – הקדימו את עצמם תחילה ואחר כך אביהם ואחר כך בניהם."

גם רבינו ישראל אלנקאווה כותב כך, בספרו 'מנורת המאור' (פ"א עמוד 71):

"ואחר שיפרנס אדם את נפשו יקדים פרנסת אביו ואמו על כל בני אדם, ואפילו על בניו, דכתיב 'כבד את אביך' ולא אמר 'כבד את בניך'! וכן אמרו בני יעקב לאביהם 'ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפנו' הקדימו את עצמם ואחר כך אביהם ואחר כך את בניהם".

ואחריו בן דורו הצעיר ממנו, רבינו יצחק אבוהב, בספרו 'מנורת המאור' (נ"ג כ"ז ח"ב פ"ח):
 "לא צותה תורה שיפור אדם כל אשר לו וימות ברעב או יבוא להתפרנס מן הצדקה, שנאמר 'וחי אחיך עמך' (ויקרא כה לו). ועל זה אמרו ז"ל חייך קודמים לחיי אחיך. אבל יקדים פרנסתו ואחר כך פרנסת אביו ואמו ואחר כך לבניו, שכך אמרו בני יעקב לאביהם 'ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפינו'".

הרי לנו שורה ארוכה של חכמים וסופרים, בעלי הלכה ומוסר, אשר נתבאו כולם בסגנון אחד להוכיח מדברי יהודה שאמר אל אביו על המחיה ועל הכלכלה: 'גם אתה גם טפנו' – שפרנסת האב קודמת היא לפרנסת הבנים (אגב, תנו דעתכם למליצתו הנאה של רבינו ישראל אלנקאווה האומר באירוניה כי לא קיימת מצוה של 'כבד את בניך'!).

האומנם 'בן חושבים הטפשים'?

בטרם נפנה לעיין בראיה זו, נקדים ונציין שמדברי רבינו יוחנן לוריא נראה להדיא שדעתו שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים היינו אפילו כלפי בנים קטנים שחיובם מתקנת חכמים שבאושא, ואפילו כלפי בנים קטני-קטנים שחיובם כחיוב מזונות אשתו בשיעבוד הכתובה. וכפי הנראה היו לפניו דברי רס"ג אותם הוא הבין שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים אמורה בכל גיל אשר יהיו הבנים; והרי זה כפרשנותו של רש"ב וורנר שהבאנו לעיל וראיה לדבריו.

אפס כי יש להתפלא על נחרצות דברי ר"י לוריא הכותב כי הסוברים שלא כדעתו הנה כי 'בן חושבים הטפשים'! בעוד שלכאורה כך היא דעת הבית יוסף שגמגם בדברי רס"ג והשמיט בשולחנו הערוך את סדר הקדימה שנתן. בר מן דין, לא נוכל להתעלם כי ההגיון אף הוא לא עומד לצידו, שכן הדעת נותנת לומר שפרנסת הבנים קטני-קטנים הרי היא קודמת לפרנסת האב כפי שהראינו לעיל. ולא ידעתי מה היה לו לר"י לוריא שביטל את דעתם בדברים כה חריפים.

גילאי בני השבטים

והנה בבואינו לדון בעצם הראיה, תחילה לראש עלינו לפתוח ולעיין בה בפרט מהותי וחשוב, התלוי ועומד בבירור הדברים בו הארכנו לעיל לדון באיזה גילאים אמר רס"ג את פסק דינו שפרנסת ההורים קודמת לפרנסת הבנים, כשמתוך ידיעה זו יש לנו לבחון היטב את הראיה ולראות אם היא עולה יפה.

אודה על האמת כי אין אני יודע באיזה טווח גילאים היו צאצאיהם של השבטים בני יעקב, לעת הזאת בה ביקש יהודה מאביו שישלח עימו את בנימין למצרים. אולם מסתבר וקרוב לוודאי שרובם היו קטני-קטנים פחותים מגיל שש שנים. וראיה ברורה לכך היא ממה שיהודה השתמש להגדיר אותם במינוח של 'טף', והרי כלל גדול בדינו (ירושלמי חגיגה פ"א ה"א) שטף המה פחותים מקטנים.

ועתה, בואו חשבון: אם דברי רס"ג שיש להקדים את פרנסת האב לפרנסת הבנים נאמרו אפילו בבנים קטני-קטנים (כהבנת ר"י לוריא) ובזה הוא שנחלק עליו הבית יוסף (כהבנת רש"ב ורנר), הרי שהראיה אכן מתאימה לשיטת רס"ג, ומפסוק זה אכן מוכח שפרנסת האב קודמת לפרנסת בניו הקטני-קטנים! כשאם כך, מוצבת בפנינו חובה לדחות את הראיה ולתרץ מדוע אין הפסוק מוקשה לשיטת הבית יוסף.

אולם אם נאמר שכל המחלוקת היא רק בקטנים ואילו בקטני-קטנים הכל מודים שפרנסת הבנים קודמת, וכל שכן אם נאמר שהמחלוקת היא רק בגדולים ואילו בקטנים ובקטני-קטנים הכל מודים שפרנסת הבנים קודמת – הרי שאין כל קשר לראיה עם עצם המחלוקת, אלא אדרבה, הקושיה תתייצב עוד יותר, כיון שהיא תהיה לכולי עלמא: אם אכן הכל מודים שפרנסת הטף קודמת לפרנסת האב, מדוע אכן הקדים יהודה את פרנסת אביו לפני פרנסת הטף?

ומכך שכל החכמים המוזכרים לעיל הביאו את פסוק זה כראיה לכך שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים, הרי שעל כורחנו עולה מדבריהם להדיא שדעתם היא אכן שפרנסת האב קודמת אפילו לפרנסת הטף שהם הקטני-קטנים (כהבנת רש"ב ורנר) ואין אנחנו יכולים לומר שכלפי הטף כולי עלמא מודים שהבנים קודמים, כפי שרצה לומר ר"ש ישראלי ואנו בעקבותיו.

נמצא כי לא רק ר"י לוריא מפרש את שיטתו שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים בכל מקרה, ואפילו בבנים קטני-קטנים, אלא כל אותם החכמים שהביאו ראיה זו, הפרישה, הכלי יקר, המטה משה, רבי ישראל אלנקאווה ורבי יצחק אבוהב, סוברים להדיא כשיטה זו, אשר כאמור לעיל צריכה עיון בסברא.

כך או כך, בין אם נסבור שרק הבית יוסף סבר שפרנסת הטף קודמת לפרנסת האב ובין אם נסבור שגם רס"ג מודה לכך שפרנסת הטף קודמת לפרנסת האב, הקושיה עמדה וגם נצבה: לשיטתם שפרנסת הטף קודמת לפרנסת האב – מדוע הקדים יהודה ואמר את פרנסת האב לפני פרנסת הטף?

דחייתו של הדברי שאול

וראיתי להגאון רבי יוסף שאול נאטאנזון בעל 'שואל ומשיב' שפקפק בראיה זו ודחאה. וכך הוא מספר בספרו 'דברי שאול' (עה"ת, מהדורה רביעאה – פרשת מקץ):

"פעם אחת הגידו לי כי החיי אדם ביו"ד הלכות צדקה הביא בשם הדרישה, דמזה ראיה שפרנסת אב קודם לטף, שהרי הקדים 'גם אתה' ל'גם טפנו'. ועיינתי בחיי אדם ומצאתי כן בכלל קמ"ה. ואני השבתי אז..."

לפני שנעסוק בעצם תשובתו של הדברי שאול נקדים ונציין לשתי טעויות ביבליוגרפיות שנפלו כאן. ראשית כל, ספר 'חיי אדם' של הגאון רבי אברהם דאנציג עוסק בחלק או"ח, ושם כמובן לא מוזכר כלום מראיה זו. לעומת זאת, ספרו על יו"ד, ששם מצויות הלכות צדקה, קרוי 'חכמת אדם', ובספר זה אכן מצויים הדברים שהעתיק הדברי שאול.

גם הציטוט בשם ה'דרישה' שגוי. כי אם אמנם החכמת אדם מציינת זאת בשם ה'דרישה', אולם בפועל אין הראיה מופיעה אלא בחלק ה'פרישה' – שהלוא שני חלקים נפרדים הם בחיבורו הגדול של הסמ"ע.

ובלי קשר לטעויות אלו – לא הבנתי לשם מה הוזקק הדברי שאול למצוא את הראיה אצל החכמת אדם שהוא ככלי שני, בעוד שיכול היה לראות את הדברים בכלי ראשון, בדברי הפרישה עצמו, ודוחק לומר שפירוש הסמ"ע לא היה מצוי בידו.

ולגוף העניין: הדברי שאול מספר שתיכף עם שומעו את הראיה הוא השיב על כך תשובה מקורית המחלקת בסכינא חריפא בין שני הנידונים: שנינו במסכת הוריות (יג א): "האיש קודם לאשה להחיות", וכך גם קיימא לן להלכה שבמקום של פיקוח נפש וסכנה – האיש קודם לאשה להצלה, לפי שהוא מחוייב במצוות יותר מאשה.

לפי זה, מחדש הדברי שאול, הוא הדין יהיה גם בחובת הקדמת אדם מבוגר לטף, וזאת מחמת שקטנים אינם בני מצוות ואילו המבוגר כבר חייב במצוות. ואם כך, לעולם ייתכן לומר שבצדקה גרידא שאין בה סכנת נפשות, יש חובה להקדים את פרנסת הבנים לפרנסת האב. אולם אצל בני יעקב הרי מדובר בסכנת רעב הכרוכה במוות, כמאמר הכתוב 'זנחיה ולא נמות', ודווקא לכן פרנסת האב קודמת לפרנסת הטרף.

ונמצאנו למדים חידוש עצום מדברי השואל ומשיב: מה שהקדימו בני יעקב את אביהם לטף, אין לזה כל קשר לעצם היותו אביהם! הם הקדימוהו רק בשל היותו מחוייב במצוות, ואילו הטרף אינם מחוייבים במצוות. ואף הקדמת המחוייב במצוות אין ממנה ראייה לכל צדקה, כיון ששם בסכנת נפשות איירי, ואילו בכל צדקה בעלמא ייתכן שיש להקדים את הטרף.

בהקשר לדחייה זו של הדברי שאול, יעוין מה שנשאל על זה הגר"ח קנייבסקי ותשובתו בספר 'דרך שיחה' (פרשת מקץ, עמוד קפא). גם כמובן שיש לעיין בדברי השואל ומשיב מצד שעדיין לא ניתנה תורה, ואף יעקב לא היה בכלל מצווה ועושה.

עוד יעוין להגר"צ רוטברג בספרו 'למיסבר קראי' (פרשת מקץ) שלא הזכיר כלום מכל הקודמים לו שדנו בזה, ומדיליה נפח להסמיך את סדר הקדימה שבפסוק לסדר הקדימה בשו"ע. אלא שהבחין שבשו"ע היינו רק לענין פרנסה ואילו כאן איירי לענין סכנת נפשות, ויעו"ש היטב מה שכתב בזה, ואכמ"ל בזה.

עוד כתב שם הגר"צ רוטברג שיש מקום להוכיח מפסוק זה להיפך, שאדרבה הטרף יקבלו את המזון במקרה שלא יספיק לכולם והם שיהיו האחרונים למות:

"דלא דברו כאן בסדר חיוב ההחייאה אלא בסדר המיתה, והיינו דאם ישאר להם מעט אוכל ישאירוהו לאביהם ולבניהם והם ימותו, ואם כן לפי זה הסדר איפכא דראשונה להחיות – הם הטרף, והב' – אביהם, והאחרונים – הם עצמם".

אמנם הוא מסיק נכונה שזה וודאי הוה שלא כהלכתא, שהלוא פשיטא שחייך קודמין, ובוודאי שאין להסביר את הפסוק באופן זה בו יעלה שאין חייך קודמין. ואכן מצאתי לעוד מהמחברים שרצו לומר כדרך זו, ובתוכם גם השבט סופר בספרו 'שערי שמחה' (פרשת מקץ) שכך כתב. ופשוט שלא ניתן להסביר את הפסוק באופן שלא יהיה כהלכה זו שחייך קודמין.

שלושה אופנים לפנינו

ואם ניתנה רשות הייתי מפקפק בראיה זו ודוחה אותה בדרך הפוכה מזו שטען הדברי שאול. וכדי לסבר את האוזן בהבנת השוני בין מקרה זה של יהודה ויעקב אבינו לבין הדין העקרוני של קדימת פרנסת הטרף לפרנסת האב, נקדים ונגדיר בשפה ברורה שלושה אופנים

שבהם ניתן לדון כלפי שאלה זו של סדר הקדימה במתן הצדקה:

האופן הראשון – הוא במקרה של סכנת נפשות! אילולי הצדקה ימותו כולם, ועתה יש אפשרות להציל רק אדם אחד מאותם המסוכנים למות, והשאלה היא מי יהיה אותו אדם; האופן השני – הוא במקרה שאין בו סכנת נפשות, כי גם אילולי הצדקה הם ישארו בחיים, אלא שהם כולם זקוקים לפרנסה, וגם כאן מצויה אפשרות לתת פרנסה רק לאדם אחד הזקוק לה; והאופן השלישי – הוא במקרה שכולם זקוקים לפרנסה, בין אם מדובר באופן של סכנת נפשות ובין אם מדובר באופן של צדקה בלבד, אלא שבאופן זה יש אפשרות לתת לכולם, והשאלה היא רק כלפי הסדר אותו ראוי לתפוס בחלוקה זו: מי קודם למי בזמן הנתינה.

ברור שהנידון עליו דן רס"ג בדיני הקדימה הוא האופן השני שהזכרנו: רק אחד יוכל לקבל את הפרנסה, והשאלה מי זה יהיה. ועל זה הוא שקבע רס"ג שהאב יקבל את הפרנסה ולא הבן. ועל כך הביא הפרישה ראייה ממה שבסדר הפסוק נאמר 'גם אתה גם טפנו', ומשמע שהאב קודם לבנים.

טען על כך הדברי שאול שאין כאן ראייה לנידון דידן, שהרי רס"ג דיבר על האופן השני שהזכרנו שהוא על פרנסה גרידא, ואילו הפסוק מדבר על האופן הראשון שהזכרנו שהוא בעניין של סכנת נפשות! כך שהראיה דחוייה מצד שדווקא אצל יהודה ויעקב יש לתת את הצדקה לאב ולא לבנים כי הוא מחויב במצוות טפי, ויש להקדימו בסכנת נפשות, אבל אין ראייה שהוא הדין גם יהיה כשמדובר בצדקה גרידא שאינה כרוכה בסכנת נפשות.

ואני לא כן עמדי, ולדידי דחיית ראיית הפרישה עדיף לה שתיאמר לאיך גיסא, ביתר שאת וביתר עוז: הרי יהודה אמר לאביו שבירידתם למצרים המה יקבלו מזון עבור כולם; כך שאין כאן שאלה של קדימת אחד על חבירו באופן שאין הסעודה מספקת לכולם; כל הדין שיכול לעלות כאן כלפי חלוקת המזון הוא כלפי סדר החלוקה בלבד, מי יקבל לפני מי, אך ברור שכולם יקבלו את מזונם.

כשמדובר על אופן כזה, בו כולם עתידים לקבל, שהוא למעשה המקרה השלישי שהצגנו לעיל, הרי שאין לו כל קשר עם הלכות סדר הקדימה בצדקה הנאמרים כלפי הדין הבסיסי המתחדד בשאלה מי הוא זה אשר לא יקבל מחמת כי אין די לכולם.

ומעתה אין כל מקום לכאורה לראיה זו אותה הביאו מפסוק זה של יהודה ויעקב, כי ייתכן שדווקא כשהשאלה היא מי יקבל לפני מי, הרי שהאב קודם לטף, מדין מצות כיבוד אב, אולם כשהשאלה היא מי יקבל ומי לא יקבל – עדיין אפשר לומר שהטף יקבלו וההורים לא יקבלו, ודו"ק.

עיון בדברי האור החיים הקדוש

באופן נוסף יש עמדי לענות בראיה זו, והוא בהקדם מה שמצאנו לרבינו האור החיים הקדוש שאף הוא עסק בפירוש סדר הקדימה בדברים אלו שאמר יהודה. פותח האור החיים הקדוש את דבריו, ואת תחילת הפסוק בו הקדימו את עצמם לאביהם הוא מסביר בשני אופנים:

"אפשר שנתכוונו לדבר כפי הדין שחיי אדם קודמין אפילו לחיי אביו. או אפשר שנתכוונו לדבר בדרך לא זו אף זו והוא העליון".

הדרך הראשונה אותה תופס האור החיים הקדוש היא מקבילה ותואמת להסבר אותו תפסו

כל מביאי הראיה לעיל: אכן סדר הדברים נאמר בהתאם לדיני הקדימה בצדקה, והרי דין הוא שחייך קודמין אפילו לפרנסת האב! בדרכו השניה, אותה הוא מגדיר כדרך עליונה ונכונה יותר, מסביר האוה"ח שהפסוק נאמר במתכונת של 'לא זו אף זו' וכאדם המונה את דבריו מן הקל אל הכבד. אמר איפוא יהודה ליעקב: לא זו בלבד שהמזון יהיה לפרנסתנו אלא בראש ובראשונה הוא יהיה עבורך (ועיין שם היטב בדברי האוה"ח שהביא את פירוש זה בשני אופנים).

לכאורה, אם זה הפירוש בו האור החיים מסביר את תחילת הפסוק בו נאמר שהקדימו את עצמן לאביהם – הנה היה מן הראוי שגם את המשך הפסוק, בו נאמר שהקדימו את אביהם לפרנסת בניהם, יסביר האור החיים הקדוש בהתאם לאותם שני הסברים שתפס עד כה, אך לא כך עימו.

הוא אינו מסביר כהמשך לדרך הראשונה, שאף קדימת האב לטף היא מדיני סדר הקדימה. ובחלק זה של הפסוק הוא מסביר למעשה רק לפי הדרך השנייה:

"ואומר 'גם טפינו' – באחרונה, כי בניו של אדם חביבין עליו מגופו, וצא ולמד מדוד שאמר על אבשלום הגם שהיה רודף אביו 'מי יתן מותי אני תחתך אבשלום בני' (ש"ב יט א)".

כלומר, הזכרת הטף בסוף הרשימה אף היא באה מאותה סיבה של 'לא זו אף זו'. יהודה מנה ופירט את הנהגים מהמזון מן הקל אל הכבד: את עצמם, ובחשיבות גדולה מהם – את אביהם, ובחשיבות עליונה מכולם – את טפם, כי דעתם הייתה שהחשיבות והמטרה העליונה של קבלת המזון היא כדי לכלכל את הטף, שהרי בניו של אדם חביבין עליו מגופו.

ואחת דיבר האור החיים הקדוש – שתיים זו שמעתי ממנו: תחילה לכל רואים אנו להדיא שהאוה"ח מיאן להסביר את איחורם של הטף עם ההלכה שגם בסדר הקדימה הם מאוחרים אחרי האב, ומוכח להדיא שדעת האוה"ח היא שפרנסת הטף קודמת לפרנסת האב, ולכן אין איחור איזכורם של הטף יכול להיות מוסבר שהוא מצד דיני סדר הקדימה.

ועוד אנו רואים בפירושו שהוא סולל דרך העוקרת את ראית המפרשים מעיקרא: לעולם אין פרנסת האב קודמת לפרנסת הטף, ואל יקשה לך מפסוק זה של 'גם אתה גם טפנו', בו הוקדם האב לטף, לפי שהוא נאמר בדרך של 'לא זו אף זו', כשנמצא שהטף הם החשובים ביותר.

ואינה ה' לידי למצוא שאכן רבינו האור החיים הקדוש לשיטתו אזיל, ועד שמשמעות אנו דורשין מדבריו שפרנסת הטף קודמת לפרנסת האב, הרי שמפורש יוצא מפיו דבר זה, הלוא הוא בספרו 'ראשון לציון' (יו"ד סי' רנב ס"ג):

"בהגהה 'ואח"כ יקדים אביו כו' ואח"כ בניו כו'. ונראה דהיינו בניו הקטנים. אבל קטני-קטנים הם קודמין, והוא חייב לזונם, ולא הווי בכלל הצדקה, כדאיתא בכתובות".

ונמצאנו למדים כי דברי האוה"ח ברור מללו: דין קדימת האב לטף, אותה ייסד רס"ג, אין היא אמורה אלא בבנים קטנים ולא בבנים קטני-קטנים, שהם וודאי קודמים לפרנסת האב (ואין האוה"ח דן כלפי שיטות החולקים, כך שלא ניתן להוכיח מכאן דבר ברור באיזה מקרה הוא המחלוקת, וכמו שהארכנו לדון לעיל, אולם עצם הדין מבואר היטב).

תמיהה בעצם הראיה

אך האמת תיאמר שזה מכבר נפלאיתי מאוד כיצד יעלה על הדעת כלל להביא ראיה מפסוק זה שאמר יהודה לאביו יעקב 'גם אנחנו גם אתה גם טפנו' לכך שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים, בעוד שלא קרב זה אל זה. והמעין היטב בהתרחשות הדברים אצל יהודה ויעקב עיניו תחזינה מישרים שבעיקר הדין וודאי אפשר לומר שפרנסת הטף קודמת לפרנסת האב, אולם יעקב לא היה סמוך על שולחן בניו שנאמר שבניו הם שנותנים לו לפני שנתנו לטפם, כי יעקב היה מקבל את שלו מצד הדין המהותי של 'חייך קודמין', ולכן הוא קדם לטף שקבלו את מזונם מצד החסד והצדקה, וכדלהלן.

הלוא ברור ופשוט הדבר שהצלה זו עליה בא יהודה לספר לאביו שבאמצעותה נחיה ולא נמות' תלויה הייתה ועומדת הן על יהודה וכל השבטים מצד אחד והן על יעקב אבינו מצד שני. זאת מפני שהאפשרות לקבל מחיה ומזון במצרים הייתה מותנית בכך שבפועל השבטים הם אלו שיוורידו את בנימין למצרים, וכל האפשרות לקיום תנאי זו נתונה בידי יעקב אבינו, אשר הוא ולא אחר היה צריך לקבל את ההחלטה אם לאשר את הורדתו של בנימין.

הוי אומר: יכולת קבלת המזון ממצרים מותנית הייתה בשני תנאים שהכשירו את הקרקע לקיום תנאו של יוסף להביא את בנימין: יעקב היה צריך לאשר ולהסכים להוריד את בנימין, ויהודה והשבטים היו אמורים לעשות זאת בפועל. אם אחד מאלו לא היה ממלא את חלקו – המזון לא היה מגיע.

ומעתה בואו חשבון בדבריו של יהודה ליעקב בהם אמר 'ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפינו' ונראה האם ניתן להוכיח מכאן שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים:

לו אכן הייתה הסמכות להחליט על הורדת בנימין מצויה בידי השבטים והם גם היו עושים זאת בפועל, בוודאי שהראיה מהפסוק 'ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפינו' עומדת וגם ניצבה, כי הרי המזון מגיע ליהודה בלי קשר לאביו, וכשהוא נותן את המזון לאביו כמו לבניו הרי זה בתורת צדקה ולא יותר, ואם הוא מקדים את אביו לבניו מוכח שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים.

אולם הרי האמת היא שהסמכות להסכים להורדת בנימין מצויה הייתה בידי יעקב אבינו, כך שברור שיעקב אבינו אף הוא תרם כאן חלק משלו במימוש אפשרות השגת המזון. יעקב אבינו נתן את הרשות והשבטים עשו זאת בפועל. נמצא כי בדין הוא שיטול יעקב אבינו את מזונו מדין 'חייך קודמין', ואין כאן כל צדקה וחסד שהשבטים עושים עם אביהם, שהרי הוא כמוהם שותף של ממש במימוש האפשרות להביא את המזון.

כך שנכון שיהודה הקדים קודם כל את עצמו בתורת 'חייך קודמין', אולם מה שהוא המשך תיכף ואמר את אביו יעקב לפני שאמר את הטף, לא היה זה מפני שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים, כי אם מפני שהפרנסה כאן שייכת לאב בכבודו ובעצמו.

ובמילים פשוטות וקצרות: המזון אותו היו מקבלים ממצרים ונותנים ליעקב אביהם אין הוא מזון שהשבטים בטובם ובחסדם העניקו לאביהם (בדומה למזון אותו הם נותנים כצדקה לבניו) כי אם מזון השייך אל יעקב כדת וכדין. שהרי גם השבטים וגם יעקב תרמו כאן במידה שווה את האפשרות שהביאה להשגת המזון: זה על ידי שהרשה להוריד את בנימין וזה על ידי שהוריד אותו בפועל, ושורת הדין היא איפוא זו שנותנת ליעקב את חלקו במזון בדיוק כמו

שכל השבטים לקחו לעצמם את חלקם.

ובזה נדחית הראיה שהביאו הפוסקים מכל וכל, כי אם אכן הייתה כאן איזה פעולה של צדקה וחסד מצידם של השבטים אל יעקב אביהם, היה באמת ניתן להוכיח מכאן את ההלכה שפרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים. אולם כעת שיעקב אבינו נטל את חלקו בדין, הרי שזכותם של השבטים לעצמם כמו זכותו של יעקב לעצמו נובעת מכח הדין של 'חייך קודמין' שבה כל אחד עליו לדאוג בתחילה לעצמו.

רק הטף שלא תרמו מעצמם כלום להשגת המזון ואין הם מקבלים אותו אלא מצד הצדקה והחסד, הם כתובים באחרונה. וזאת לפי שאין הם יקבלו את חלקם בתורת צדקה כי אם לאחר שכל מי שזכאי למזון בדין יטול את חלקו המגיע לו.

דעת בעל 'ציץ אליעזר'

ועתה מצאתי להגאון בעל שו"ת 'ציץ אליעזר' (ח"ז סי' לח) שדן בהלכות קדימה בצדקה, וקבע לנו מסמרות כי פשיטא שפרנסת הבנים הקטנים והקטני-קטנים היא מוקדמת לפרנסת ההורים, ואין קדימת ההורים אמורה כי אם כלפי הבנים הגדולים.

בין דבריו מזכיר הציץ אליעזר את הראיה האמורה, ממנה היו שבקשו להוכיח כי פרנסת ההורים קודמת לפרנסת הבנים, והעיר עליה בכמה אנפי:

ראשית כתב, כי על כרחינו "צריכים לומר לפי זה שבמושג 'טפם' כלול גם היותר גדולים, ומשום כך איחרום מאביהם" – הוי אומר: לעולם פרנסת הבנים הקטנים קודמים לפרנסת האב, אלא שכאן התכוון יהודה גם על הבנים הגדולים והם באמת אינם קודמים להורים, ולכן הוא שהקדים יהודה את אביו לטף.

ובמובן שפירושו זה של הציץ אליעזר הוא רחוק ודחוק מאוד, שהרי הפירוש המילולי של טף הוא אינו כי אם על הבנים הקטנים וכאמור לעיל, ומחייב תיתי שיהודה יעקם לשונו לתפוס לשון המתאים לבנים הקטנים כשהוא מתכוון על הבנים הגדולים.

עוד כותב הציץ אליעזר שיהודה הקדים את אביו לטף: "מפני שלא נקבע עוד אז בחיוב קבוע על מזונות הבנים הקטנים ולכן קודם האב גם לבנים הקטנים" – דהיינו: אין לנו להביא ראיה מאותם הימים שבהם אכן היו ההורים קודמים לפרנסת הבנים, לימינו בהם נקבע כי האדם מחויב בפרנסת ילדיו.

ואף על דרכו זו יש להעיר, כי בשלמא כלפי הבנים הקטנים שחיובם הוא מתקנת אושא – אכן ניתן לומר כי באותם הימים עדיין לא נתקנה התקנה, והיו מקדימים את פרנסת האב לפרנסת הבנים הקטנים. אולם חידוש גדול הוא לומר שבאותם הימים לא היה קיים החיוב הבסיסי על האדם לזון את בניו הקטני-קטנים, עד שפרנסת האב הייתה קודמת לפרנסת קטני-קטנים.

ועוד בה שלישיה, כותב הציץ אליעזר: "בפשטות י"ל דהקדימו האב לטפם משום כיבוד אב, וזה שהקדימו את עצמם הוא כדי לעורר רחמי אב על בן שלא ימותו ברעב" – כלומר: אין ללמוד מכאן להלכות צדקה, כי יהודה לא התאים את דבריו עם סדרי הקדימה ההלכתיים של הלכות צדקה, והקדמת האב לא היתה כי אם משום שכבוד האב הוא להזכירו ראשון. הציץ אליעזר מסיים את דבריו כי עוד 'יש להאריך' בכל האמור, ואכן הבוחר יבחר.

הראיה מהתנא דבי אליהו

לאחר שדרשנו וחקרנו היטב בראיה זו שהביאו המפרשים מדברי יהודה ליעקב, נשלים את היריעה עם ראיה נוספת לעניין זה אותו רומז לנו הגר"א מווילנא. בביאור הגר"א על אתר (ס"ק ד) הוא מציין לנו לעיין בדברי בעל 'תנא דבי אליהו':

"ובתנא דבי אליהו ריש פרק כז: 'הלא פרוס לרעב לחמך כו' ומבשרך לא תתעלם' הא כיצד, אלא אם יש לאדם מזונות בתוך ביתו ומבקש לעשות מהן צדקה כדי שיפרנס אחרים משלו כיצד יעשה, בתחלה יפרנס את אביו ואמו, ואם הותיר יפרנס את אחיו ואחיותיו, ואם הותיר יפרנס את בני משפחתו, ואם הותיר יפרנס את בני שכונתו, ואם הותיר יפרנס את בני מבוי שלו, מכאן ואילך ירבה צדקה עם שאר בני ישראל כו".

לכאורה נראה שהגר"א בא להוכיח מדברי התנא דבי אליהו שדעתו כדעת הבית יוסף, שהרי מלשוננו עולה שרק לאחר שיש לו 'לאדם מזונות בתוך ביתו' הרי הוא פונה לפרנס את אביו ואמו. ומשמע שמקודם עליו לפרנס את אשתו וילדיו ורק לאחר מכן יכול הוא לפרנס את הוריו, והרי זה שלא בדברי רס"ג.

וראיתי לאחד מחכמי דורינו בספר 'חמש היריעות' (פרשת מקץ) שהביא את דברי התנא דבי אליהו מעצמו ולא הזכיר שהגר"א ציינו כאן, ומחומר הקושיה על דעת רס"ג הוא כותב: "וצריך לדחוק שהוא בפחותין מבן ו' דחייב מהדין ולא משום צדקה, והם וודאי קודמין לאב".

וכמובן שאין תירוץ זה יכול להיאמר אלא אם כן נסבור שמחלוקת רס"ג והבית יוסף אמורה דווקא בבנים גדולים או בנים קטנים, ואילו בבנים קטני-קטנים מודה רס"ג שפרנסתם קודמת לפרנסת האב, מה שכבר הוכחנו שכל המפרשים שהביאו את הראיה הנזכרת לעיל אינם סוברים כך, ולדעתם רס"ג הקדים את פרנסת האב לפרנסת הבנים בכל גיל שיהיו.

אולם גם אם נאמר כך עדיין לא הועיל חכם זה בתירוץ הנזכר כלום, שכן לדבריו היה להתנא דבי אליהו להזכיר אחר פרנסת אביו ואמו את פרנסת בניו הגדולים שהם בוודאי קודמים לפרנסת אחיו ואחיותיו.

ומכך שהתנא דבי אליהו לא הזכיר בכל סדר הקדימה שהוא מונה את פרנסת הבנים הגדולים, על כרחינו צריכים אנו לומר שהבנים הגדולים בכלל פרנסת ביתו היא, והם קודמים לפרנסת אביו ואמו, כדעת הבית יוסף.

מסקנת הדברים

כתלמיד הדין לפני רבותיו בקרקע היה נראה להוציא מכל אריכות דברינו הלכה ולא למעשה, שהגם שמדברי רס"ג נראה שלדעתו פרנסת האב קודמת לפרנסת הבנים אפילו כשהם קטני-קטנים (וכפי שהבינו מרביתם של העוסקים בנידון זה, וכמוכח ממה שהביאו ראיה מהפסוק המדבר על הטף) הרי שמכך שהבית יוסף השמיט זאת מלהביאו בשולחנו, מוכח שהגמגומי דברים שכתב שיש לו על דברי רס"ג – הוא אכן מחמת שחולק עימו על סדר קדימה זה, ולדעתו אין האב קודם לבנים.

מה גם שהראיה אותה הביאו לשיטת רס"ג דחוויה היא לכאורה מכל פינה שאתה פונה בה,

וכפי שכבר דחאה הדברי שאול ומה שהוספנו לענות בזה כהנה וכהנה.

גם הרמ"א שהעתיק את סדר הקדימה בו האב קודם לבנים לא פירש על איזה גיל הוא מדבר, מה שמכריח אותנו לצמצם את החידוש שבדבריו עד למינימום האפשרי ולומר שכל דבריו לא באו אלא כלפי בנים גדולים שפרנסתם היא מדין צדקה שבהם אכן קודמת פרנסת האב, אולם בבנים קטנים ובטף שבהם אין לנו כל ראייה לומר שדעת הרמ"א שהאב קודם להם, הרי שמסתבר לומר שהם קודמים לאב (וכן כתב האור החיים בספרו ראשון לציון).

ואילו מדברי הגר"א שהביא את דברי התנא דבי אליהו נראה שדעתו היא שאפילו הבנים הגדולים קודמים לפרנסת האב.

כך שלנידון השאלה בו פתחנו את מאמרינו זה עלינו לומר שבוודאי פרנסת הבנים הקטנים והטף קודמת לפרנסת ההורים, ואילו פרנסת הבנים הגדולים מול פרנסת ההורים – הרי זה שנוי במחלוקת, כשמסתבר לומר (וכן הכריע הציץ אליעזר) כי פרנסת ההורים קודמת היא לפרנסת הבנים הגדולים.

בערב יוה"כ האכילה ושתיה כאלו מתענה, היינו שגם ההנאות דעולם הזה הם שקולים כהנאות דעולם הבא, שכל אכילות מצוה שישראל אוכלים יש בו טעם מן, והוא ממש דוגמת המן שהוא לחם שמלאכי השרת אוכלים, וגם כן הנאה רוחנית דמעין עולם הבא, דעל כן סידרו רבותינו ז"ל המאמרים מענין המן בפרק יום הכיפורים, כי אכילת המן הוא ממש דוגמת התענית דיום הכיפורים, שהכוונה בו לזכות על ידי זה לאכילה הרוחנית דעולם הבא, שעל ידי שאין בו אכילה ולא שתיה, על ידי זה זוכין להנאה הרוחנית דזיו השכינה, על ידי הריחוק מהנאה הגשמית.

וזה שאמרו דאכילת ט' כאלו התענה ט' וי', כי תענית י' היינו אכילה הרוחנית, ותענית ט' הוא מה שהיינו עושים בעצמינו אלמלא ציותה התורה באכילה, לסגף הגוף לכפרת עון, על דרך שמתענין היחידים בעשרת ימי התשובה כדי להכין עצמו על ידי זה לקדושה דיוה"כ, אבל השי"ת לא בחר בזה להכנה בערב יוה"כ, שהוא הכניסה להרגשת הבינה שבלב מזיו השכינה דעולם הבא שביוה"כ, גם בשעת הכנה שמכין עצמו לקדושה כזו, הרי הוא כבר כלי מוכן לזה שיכול לבוא לידי קדושה זו, ואם במדת פורעניות אמרו רז"ל עבודה זרה מכה לפנייה ולאחריה, כל שכן במדה טובה המרובה, וכבר יש הרגשת שמץ מקדושה גם מקודם, וקדושה כזו שהוא רק התגלות ההעלם להביאו לידי גילוי על ידי ההחזרה למקור, הרי ישנה מתחילה ג"כ רק שהיא העלם, שהרי מוכן לבוא מיד לגילוי, ובהרגשה זו מתקדש ומתעלה גם העלם, ועל כן הגם שהוא עדיין בהעלם האכילה ושתיה הסופנית דעולם הזה היא מתקדשת בקדושת המן, ועל ידה היא הכנה לבוא להנאה הרוחנית דיוה"כ, וזהו כאלו התענה ט' היינו שיש בו הכנה לקדושת היום דיוה"כ כהכנת התענית וסיגוף הגוף, ונוסף על זה כאילו התענה י' ג"כ, דהיינו שיש בו ג"כ הנאה רוחנית כבתענית י', אלא שאז הוא רק כאילו ובדרך הדמיון, כי עדיין הוא בהעלם, וביוה"כ הוא בגילוי ובפועל.

(מחשבות חרוץ)